

BİLİMSEL FAALİYET VE ETİK

SAMET BAĞÇE*

ÖZ

Bu makalede, bilginin tanımıyla, bilimsel bilgi, bilimsel faaliyetin rasyonalite teorileri/metodolojileri ve üniversiteler arasındaki ilişki irdelenmektedir. Bu irdeleme çerçevesinde, bilginin elde edilmesi ve haklı gösterilmesi uğraşında normatif değerler olarak karşımıza çıkan metodolojik kriterlerin, hem epistemolojik faaliyette hem de genel olarak üniversitelere, özeld de üniversitelerin nasıl yapılanmaları ve başarılarının nasıl tespit edilmesi gerektiğine dair etiksel kriterler olarak da nasıl tezahür ettikleri ortaya konulmaktadır. Günümüzde, bilgiyi bir ürün olarak gören hakim epistemolojik tavrın etiksel kriterlerinin, üniversitelere dair negatif sonuçlarına dikkat çekilerek, yeni bir epistemolojik tavrın geliştirilmesi gerekliliğine işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: bilgi, bilim, bilimsel bilgi, bilimin rasyonalite teorileri/metodolojileri, etik, üniversite, Lakatos.

SCIENTIFIC ACTIVITIES AND ETHICS

ABSTRACT

This article is concerned with the question of how a definition of knowledge is related to scientific knowledge, rationality theories/methodologies of scientific activity and the idea of university. The analysis the article provides is to establish how the methodological criteria functioning as normative rules governing the discovery and justification procedures of scientific knowledge also arise as ethical criteria shaping epistemological activity as well as how university should be structured and how its success should be assessed. It is pointed out that a new epistemological attitude needs to be constructed since the ethical criteria of the presently accepted epistemological attitude have negative bearings on the idea of university.

Key Words: knowledge, science, scientific knowledge, rationality theories/methodologies of science, ethics, university, Lakatos.

Bilimsel bilgiyi elde etme, haklı gösterme ve yaymak işiyle uğraşan insanları, bu faaliyetteki sorumluluğu meselesini genel olarak iki ana başlık altında toplayıp değerlendirebiliriz. Bu ayrımın hiçbir *normatif* değeri olmamasına rağmen bu ayrım başlıyorum, çünkü bana sadece pratik olarak bir başlangıç noktası sağlayacağı için. Şimdi bu sorumlulukların neler olduğuna bir göz atalım.

* Yard. Doç. Dr. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Felsefe Bölümü, 06531 Ankara, TÜRKİYE.
E-mail: sbagce@metu.edu.tr

Bir tarafta bilim adamlarının faaliyetini sürdürürken uğraştığı birtakım meselelerden kaynaklanan sosyal sorumluluğu var, ki bunlar mesela insanın kopyalanması, nükleer veya diğer silahların kontrolü veya ortadan kaldırılması, zehirli kimyasal ve radyoaktif maddelerin kullanılması, ya da çeşitli enerji üretim biçimleri arasında karar verilmesi gibi meselelerden doğmaktadırlar.

Diğer yanda, çok genel olarak bilimsel bilgiyi elde etmek, haklı göstermek ve yaymak demek olan bilimsel faaliyetten kaynaklanan sorumluluğu, ki buna kısaca bilimsel bilginin elde edilmesindeki sorumluluk diyebiliriz.

Birinci başlığın altına giren sosyal sorumluluklara baktığımızda, temel özelliklerinin politik, ahlaki ve değer yargı ve kararlar gibi bilimsel faaliyetin dışında kalan, harici olarak niteleyebileceğimiz faktörlere sımsıkı bağlı olduğunu; ikincinin altına girenlerin ise, sadece bilimsel faaliyetin kendi iç dinamiğinden ve bu yüzden de dahili faktörlerden kaynaklandıklarını ve rasyonel karakterli olduklarını düşünebiliriz.

Her ne kadar bilim adamlarının sosyal sorumluluğu çok hayati öneme haiz bir mesele olsa da bu yazıda bunlar üzerine durmayacağım –*doğrudan olarak*. İkincisi üzerine, yani bilginin elde edilmesindeki sorumluluk ve bunun bilimsel faaliyet ve bilimsel faaliyetin yürütüldüğü esas mekan olarak idrak edilegelen üniversitelere ilişkin sonuçları üzerinde duracağım. Ama makalenin sonunda bu meseleye yeniden döneceğim.

Bu makaledeki amacım açısından, yani bilgi, bilim, üniversiteleri yukarıda bahsettiğim sorumlulukla alakalandırmak için, epistemoloji tarihini yeniden gözden geçirmek istiyorum.

Batı felsefe ve epistemoloji tarihine baktığımızda, çeşitli teoriler ve akımlar içinde ortak olan bir nokta olduğunu görebiliriz. Bu da, bütün bilgi ve bilme yollarını sabit ve *imtiyazlı* olan belirli epistemolojik yapı taşları, süreçleri ve prensipleri temel alarak açıklama ve hesabını verme niyetidir. Buradaki sabit ve imtiyazlı olan şeyler, bilgiyi ve bilme faaliyetinin en temel yapı taşları olarak idrak edilegelmiştir. Bunu Lakatos'un terminolojisiyle söylersek, bu temel sabit ve imtiyazlı yapı taşları onun bilimsel faaliyetin *dahili* faktör dedikleridir.¹

¹ Aslında bu ayrım Lakatos'un "Bilim Tarihi ve Onun Rasyonel Yeniden-Yapılandırılmaları" ["The History of Science and Its Rational Reconstructions"; bkz., Lakatos (1978)] isimli makalesinde ortaya attığı *dahili* ve *harici* (*internal* and *external*) tarihler çerçevesinde kullanılmıştır. Lakatos bu makalesinde kendi metodolojisi temelinde bir yandan bilimsel gelişmenin ve ilerlemenin rasyonel hesabını ve rakip bilim felsefelerinin veya metodolojilerinin mukayese edilerek değerlendirilmesine imkan verecek genel bir yol vermeğe çalışırken, diğer yandan da bilimin gelişmesini ve ilerlemesini yaratan gerçek dinamikler olarak gördüğü *dahili* faktörlerle, aslında bilimsel ilerlemeyi yaratmada pek rolü olduğunu düşünmediği ama yine de teori değişimlerinin rasyonel açıklanmasına destek sağlanma-

Bu anlayışın kökeni Pitagorasçıların *mukayese edilemez büyüklüklerin* (incommensurable magnitudes), yani irrasyonel sayıların keşfinde yatmaktadır. Ondan sonra bu keşifle ortaya çıkan bilen-özne ve bilinen-nesne arasındaki ayrım temelinde, “bilgi nedir?” sorusu formüle edilip bu soruya cevap aranmıştır. Yani bilgiyi oluşturduğu düşünülen bu iki temel yapı taşı arasındaki uçurumun nasıl kapatılacağı meselesiyle uğraşmıştır.

Söz konusu edilen bu ayrım değişik kılıklarda devam edegelmiştir: idealar ve kopyaları, akıl/nesne, form/içerik, konvansiyonlar/olgular, teori/empirik delil gibi. Yani, nelerin sabit ve imtiyazlı olacakları belirlenerek, bu çerçevede bilgi problemini çözme denemeleriyle felsefe ve bilim yapılmıştır. Örneğin, klasik empirisistler akli, deneysel duyularımızın kopyalarının bir formu olarak görerek, bilgiyi ve hakikati deney duyuları veya başka bir deyişle nesnelere temel yapı taşı olarak tanımlamışlar; buna mukabil olarak klasik rasyonalistler de bilgiyi oluşturmada esas rolü akla vermişlerdir.

Genel olarak bilgi ve bilme aktivitesini anlama, açıklama ve hesabını vermeğe çalışmanın birtakım tabii ama çok önemli sonuçları vardır. Yani bilginin ne olduğunun tanımı, diğer başka önemli tanımlar silsilesini de beraberinde getirmektedir.

Bunları şu biçimde sıralayabiliriz:

- (i) bilen özneye ve bilinen nesneye/gerçekliğe;bilginin kaynağına;
- (ii) bilimsel bilginin elde edilmesini ve haklılığını gösterecek algoritmik-vari bir metodolojiye;
- (iii) bilimin tabiatına, yani bilimin rasyonalitesine;
- (iv) bilimsel bilgiyi üreten ana makina olarak düşünülen üniversitelere;
- (v) genel olarak toplumsal ve kişisel hayatın nasıl şekillenip yapılanması gerektiğine, yani hemen hemen hayatın her yanına dair birtakım belirlemeleri de beraberinde getirmektedir bilginin ne olduğu tanımı.

sında sadece arzi bir vazife üstlenen *harici* faktörler arasındaki münasebetin tabiatını da anlamaya çalışmaktaydı. Lakatos'a göre bir bilim metodolojisinin asli görevi, bilimsel ilerlemenin rasyonel bir hesabını vermektir. Bu rasyonel hesap verme, ancak ve ancak bilimsel gelişmeyi meydana getiren dahili dinamikleri, faktörleri kaale almakla mümkündür. Harici faktörler ise, bilimsel faaliyetin dışında olan, yani sosyal, kültürel, politik ve buna benzer etmenlere tekabül etmektedir. Sadece harici faktörlere dayanarak yapılacak bilimsel teori veya araştırma programlarının değişmesinin, yani bilimsel ilerlemenin açıklaması rasyonel olamayacak ve bize bilimsel gelişmenin hakiki tabiatını vermekten de uzak kalacaktır

Bu makalede genel olarak bilgi tanımının sadece bilimin metodolojisi ve rasyonalite teorisine, en son olarak da üniversitelere dair sonuçları üzerinde duracağım.

Bilginin ne olduğunun tanımı, bu tür bilginin elde edilmesinin kendine has yolu ya da yolları olduğu ve elde edinilen bilginin sahibi bilginin özelliklerine sahip olup olmadığını tespit edebilecek ve bu yönde hesabını verebilecek bir metodun var olduğu düşüncesini de beraberinde getiriyor. Ayrıca, bu metodun hangi prensiplerle nasıl çalıştığı da bir bakıma belirlenmiş olmaktadır. Yani kısaca, bilginin, haklılığını teslim edebilecek nerdeyse algoritmik olan bir metodoloji de bilginin tanımıyla beraber gelmekte.

Tabii yukarıda bilimin metodolojisine dair söylenenler aynı zamanda bilginin ve bilimin bir *rasyonalite* teorisini de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, bilimin ne olduğunun veya olmadığını da bir tanımı verilmekte böylece. Yani bilginin ne olduğunun tanımını veriliyor ve herhangi bir iddianın bilgi olup olmadığını test edebilecek ya da haklı gösterecek metodu da ortaya konuluyorsa, bunun tabii sonucu olarak da bilimin ne olduğu ve nasıl yapılmasının esas yolları da çiziliyor demektir. Bunu görmek için, mesela Kant'a veya *Viyana Çevresi*'ne bakmak yeterli olacaktır. Burada konumuz itibarıyla önemli olan husus şudur: bu metodolojik veya rasyonalite prensiplerinin listesi, aynı zamanda bilginin elde edilmesi, haklı gösterilmesi ve yayılması hususunda bilim adamlarına, akademiklere yüklenen sorumlulukların listesidir de.

Bilimin tanımı ortaya konulur konulmaz, bilginin ve dolayısıyla bilimin yapıldığı esas kurumlar olarak idrak edilen üniversitelerin de yapılanmaları, kaynakları, fonksiyonları, amaçları, görevleri gibi temel nitelikleri ve fonksiyonlarının haritası da bir biçimde çizilmiş olmaktadır. Bu hususta tarihsel verilere bakmak faydalı olacaktır; özellikle de çok genel hatlarıyla pozitivist bilgi ve bilim anlayışıyla beraber Avrupa'da üniversitelerin yeniden yapılanması sürecinin ve düzenlenmesinin nasıl paralellik arz ettiğini görmek pek şaşırtıcı olmayacaktır.²

Yukarıda sözünü ettiğimiz özellikler her ne kadar hemen hemen bütün epistemoloji teorilerince paylaşılmış olsa da, özel olarak bilgi ve bilme aktivitesini anlama, açıklama ve hesabını imtiyazlı yapı taşları ve prensipleri temelinde vermeğe çalışan zihniyetin, bilime ve üniversitelere dair beraberinde getirdiği özel sonuçları vardır. Bu sonuçlar önemlidir çünkü esasında 17. yüzyılın ortalarından sonra bugüne kadar bu ya da şu biçimde hakim olan epistemolojik zihniyet budur.

Bu anlayışa göre bilgi, hep birtakım sabit ve imtiyazlı temel yapı taşlarının, prensiplerin veya süreçlerin, fonksiyonların *neticesi*, *sonucu* olarak farz edilmiş-

² Bu husus genel çizgileriyle Bağçe (2001)'de dile getirilmiştir.

tir. Diğer bir deyişle bilgi, temel yapı taşlarının ve prensiplerinin fonksiyonlarını yerlerine getirmesinde ortaya çıkan bir ürün olarak idrak edilmiştir. Yani kısaca bilgi, evirip çevirebildiğimiz, denediğimiz, test edebildiğimiz, dış dünyadan elde ettiğimiz verilerle mukayese edebildiğimiz, üst üste koyarak sürekli bir şekilde biriktirebildiğimiz sonuç, en son ürün olarak farzedilmiştir hep. Bu da genel olarak, bilimsel bilgilerin, bilimsel teorilerin ürünleri olarak anlaşılmasıdır.

Bilginin bu şekilde anlaşılmasıdır ki, bir yandan bilimsel teorileri hem rakipleriyle hem de dış dünyadan elde ettiğimiz verilerle karşılaştırıp değerlendirmesi bilimin yegane metodolojisi olarak idrak edilmesine yol açmıştır. Diğer yandan, bilgilerin ürün olarak birikerek – ama sürekli ve kesintisiz olarak – vuku bulan bilimsel ilerleme fikrinin oluşmasına yol açmıştır. Bir ürün olarak anlaşılan bilginin üretilmesinin ve hakikaten sahici bilimsel bilgi olup olmadığının test edilmesine dair de yegane bir yol, metod yani rasyonalitenin olacağı anlayışını şekillendirmiştir.

Bilimsel bilgiyi edinmenin, haklılığını göstermenin ve yaymanın yegane reçetesi olan bu rasyonalite, bu işle uğraşan insanların sorumluluklarının neler olacağını da şekillendirmektedir böylece. Yani bu hususta nelerin yapılması veya yapılmaması gerektiğine dair bir yol haritasını da vermekte. İşte bunlar bilim adamlarına, akademisyenlere, üniversitelere dair reçetevari yargılar silsilesini önümüze koymaktadır. Yani bilimsel bilginin elde edilmesindeki sorumlulukların *normatif* listesini sunmaktadır. Özellikle bilimsel bilginin üretilmesinin ana mekanı olarak düşünülen üniversitelere dair; nasıl yapılınmalarına, işlerin ne şekilde yürütülmesine, hangi akademik ve bilimsel uğraşların özellikle desteklenmesine ve yaratılmasına, akademik yükseltmelerde nelerin kriter olarak alınmasına, bilginin üretilmesinde bireysel olarak akademisyenlerle bilim adamlarının veya araştırma projelerinin önemine ve rollerine, üniversitelerin asli görevlerine ve bu görevleri ne kadar başarıyla yerine getirdiklerine ve buna benzer meselelere dair kriterler koymaktadır.

Bu epistemolojik zihniyetin üniversitelere ilişkin kriterlerinin son zamanlarda nasıl tezahür ettiğine dair bir gözlemi dile getirmek istiyorum.³

Bir süredir üniversiteler ticari müesseselermiş gibi görülmektedir. Tabii olarak bu yapılar, muhasebecilik teknik ve yöntemlerinin hakimiyetine girmekte ve ürettikleri metallerle ölçülüp değerlendirilmektedirler. Bunun için gösterişli formüller sunulmaktadır. Bir süre önce British Academy'nin Başkanının dediği gibi eskiden sanatla bilim arasında var olduğu tasavvur edilen geleneksel ve kapana-

³ Bkz., Atiyah (1992), s.157-158.

maz ayrımın yerini artık zamanımızda bilim adamları/akademisyenlerle muhasebeciler arasındaki ayrım almış gibi görünmektedir.

Bu ifadeler, gerçekleri görmek istemeyen veya “parasını” vergi olarak verenlerin üniversitelerin en iyi şekilde yönetilme isteklerini görmemezlikten gelen bir akademik hezeyan olarak görülebilir. Sanmıyorum; akademik/bilimsel bir rahatsızlık doğurduğu için dile getiriliyor bunlar; sorumluluktan korkulduğu için değil. Çünkü çok karışıkmiş ve süslüymüş görülen bu muhasebecilik yapısının temelinde yatan zihniyete güvenilemeyeceği için. Yani, bilgiyi bir ürün olarak görerek onu yakalamağa, anlamağa çalışan epistemolojik tavrın, bilgi problemini çözeceğine ve tüketeyeğine inanılmamasından dolayı. Bunun analizi kısaca da olsa yukarıda verilmişti. Şimdi ne yapacağız, nerden başlayacağız? Tabii ki başlangıç noktasından.

Söylendiğine göre üniversitelerin iki esas fonksiyonu var: öğretim (Ö) ve araştırma yapmak (A). Bu faaliyetlerin birbirinden bağımsız olduğu farzedilmekte. Üniversitelerin bu fonksiyonlarında ne kadar başarılı olduklarının tespitinin, ürünlerinin ölçülmesiyle yapılacağı düşünülmekte. Buradaki ürünler, sonuçlar, mezun edilen öğrenci sayısı ve yayınlanan makale sayısına tekabül etmektedir. Dolayısıyla da başarının ne olduğu bunların sayılmasıyla ölçülecektir. Bu basit noktadan hareketle üniversitelerin ÖA düzleminde nerede olduklarının hesabı yapılmaktadır. Ortaya fevkalade basit olan cebirsel bir muhasebecilik yöntemi çıkmaktadır. Fakat bu ne kadar doğrudur?

Sözü edilen basit cebirsel hesaplamayı yapabilmek için gereken sayısal değerlerin tespitinde bazı zorluklar ortaya çıkmaktadır; mesela “zamanınızın ne kadarını öğretime ve araştırmaya ayırmaktasınız?” sorusuna verilecek cevabın muğlak olması gibi. Ya da araştırma zamanının makale sayısına bire bir tekabül edildiğinin düşünülmesi gibi. Aslında gereken sayısal değerleri belirlemedeki problemler böyle sağlam olmayan bir zemin üzerine inşa edilen ve sayılarla, yüzdelere ve grafiklerle sunulan bu yapıdan şüphe etmek için yeterli.

Bilginin elde edildiği, haklılığının gösterildiği ve bilginin üretildiği ana yer olarak idrak edilegelen üniversiteler çok daha karmaşık ve kompleks faaliyetler ve organizasyonlardır. Böyle temelleri sağlam olmayan ve iki değişkenli basit bir cebirsel denklem aracılığıyla ne bilimin ve üniversitenin fonksiyonları yakalanabilir ne de değerlendirilebilir. Çünkü esas itibarıyla bunun altında yatan, bilgi meselesinin bu zihniyetle halledilemez oluşudur.

Burada Lakatos’un bilim metodolojisi çalışmalarından öğrendiğimiz çok önemli bir derse dikkati çekmek istiyorum: bilimin faaliyetine dair bütün yargılarımızı gelecek için rasyonel kılacak bir metodolojiden mahrumuz; yani bilimsel

faaliyete dair olan rasyonalite teorisinin rasyonalitesi gelecek için olamayacaktır. Bu dersin bilgi edinme uğraşısındaki sorumluluklar konusundaki sonucu da şudur: rasyonelliğini gösterebileceğimiz bir sorumluluklar listesi de yoktur.

Buraya kadar yapmış olduğumuz analiz bizi sanki sorumluluklar meselesinde negatif ve relativist bir sonuca ulaştırmış gibi görünüyor. Fakat bu sadece görünüş. Artık bu noktada makalenin mesajını söyleyebilirim: bilgi problemi ve dolayısıyla ne bilimin ne de üniversitelerin problemleri kinematik çözümler üretilerek halledilemez. Bilgiyi ve bilme sürecini, bilginin temel ama değişmez, sabit ve imtiyazlı yapı taşlarının, yani dahili faktörlerin bir son ürünü olarak gören ve değerlendiren bu hakim epistemolojik anlayışın yerine yenisini koymalıyız. Bilgiyi, bilimi, üniversiteleri indirgemeci bir tavırla, belirli bir şemanın içine sıkıştırmağa çalışarak, onu anlamağa, sağlamağa ve yaymağa uğraşmak, kaçınılmaz olarak birtakım bilgileri ve bilme faaliyetlerini dışarıda kalmasına yol açarak bizleri fakirleştirecektir. Yerine geçecek olan epistemolojik anlayışın en temel noktası, bilgiyi, başarıları ve başarısızlıklarıyla bütünüyle öğrenme ve düşünme sürecinin, faaliyetinin *kendisi* olarak görmektir. Diğer deyişle dahili ve harici faktörleriyle hep beraber meydana gelen bu sürecin, faaliyetin, yapının ta kendisidir bilgi. Doğal olarak, hangi bilginin ve bilme yollarının daha iyi olduğu meselesini, *a priori* olarak herhangi bir hükmü tercih etmek yerine bilgi edinmenin sosyal ve epistemolojik sorumluluklarıyla beraber sahici argümanlar temelinde tartışarak halledebileceğiz. Üniversiteler de bu epistemolojik tavır temelinde yeniden biçimlendirilmelidirler.

KAYNAKÇA

- Atiyah, M.: "Anniversary Address of the President", *Notes and Records of the Royal Society of London*, Vol. 46, No. 1, 1992, ss.155-169.
- Bağçe, S.: "17 Ağustos Deprem Felaketinin Yıldönümü Vesilesiyle Bilimin Kısa Bir Hayat Hikayesi", *felsefelogos*, 15, 2001, ss.175-179.
- Lakatos, I.: *Philosophical Papers*, Vol. I, J. Worrall ve G. Currie (ed.ler), Cambridge: Cambridge University Press, 1978, ss.102-138.

